

Христина Забавська, Микола Бучин
Національний університет «Львівська політехніка»

СИСТЕМА СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ ЯК АТРИБУТ ДЕМОКРАТІЇ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФУНКЦІОНУВАННЯ У РІЗНИХ ФОРМАХ ПРАВЛІННЯ

© Забавська Х., Бучин М., 2015

Розглядається система стримувань і противаг як атрибут демократії. На основі розробленої формули обчислюється коефіцієнт дисбалансу повноважень між гілками влади на прикладі США, Німеччини, Франції, Польщі та України, які репрезентують основні форми правління сучасності.

Ключові слова: система стримувань і противаг, демократія, гілки влади, коефіцієнт дисбалансу повноважень, форма державного правління.

Khrystyna Zabavska, Mykola Buchyn

THE SYSTEM OF CHECKS AND BALANCES AS AN ATTRIBUTE OF DEMOCRACY: A COMPARATIVE ANALYSIS OF FUNCTIONING PECULIARITIES IN DIFFERENT FORMS OF GOVERNMENT

© Zabavska Khrystyna, Buchyn Mykola, 2015

The article considers the system of checks and balances as an attribute of democracy. The calculation formula of coefficient of disbalance of powers (CD), which enables to determine the level of efficiency of checks and balances mechanism is developed. The coefficient shows the balance / disbalance of powers between the branches of government.

The components of the formula are the coefficients of powers of each branch of government: LP - coefficient of powers of legislative branch; EP - coefficient of powers of executive branch (including the institute of head of state and government); JP - coefficient of powers of judicial branch. The maximum value of the coefficients of powers of each branch can be equal to 100, and the minimum is 0.

With all three coefficients of powers (LP, EP, JP), due to the operation of subtraction possible disbalances of powers can be calculated: 1) $LP - EP = |x|$; 2) $LP - JP = |y|$; 3) $EP - JP = |z|$. The sum of all three values ($|x| + |y| + |z|$) is a required CD. For more objective and applied research value the indicator of democracy level in a particular country is used: the resulting value of CD is divided by Democracy Index «The Economist Intelligence Unit» ($CD \div ID$).

On the basis of the developed formula the coefficient of disbalance of powers is calculated using the example of the United States, Germany, France, Poland and Ukraine, which represent the main modern forms of government. Having compared the system of checks and balances in these countries, we obtained the following results: USA – 8,6; Germany – 6,7; France – 8,9; Poland – 9,8. For Ukraine by the Constitution of 1996 $CD = 6,8$, which shows the average balance of powers. According to the Constitution of 2004 $CD = 5,07$. Taking into

account these results, it becomes clear that a parliamentary-presidential republic is more optimal for Ukraine.

Key words: *the system of checks and balances, democracy, branch, coefficient of disbalance of powers, the form of government.*

Досягнення демократичного суспільного ідеалу на сучасному етапі є одним з важливих завдань цивілізованого світу. Однак на практиці демократія вимагає багатьох механізмів її забезпечення, одним з яких виступає система стримувань і противаг як атрибут поділу влади. Саме за її допомогою можна уникнути максимальної концентрації влади в одних руках, а отже, досягти ефективної децентралізації владних повноважень, реалізувати взаємний контроль та баланс гілок влади, створити умови для ефективного розвитку та зміцнення демократії.

Враховуючи брак державотворчого досвіду та перехідний характер режиму, а також останні політичні реалії у нашій державі, проблематика вибору найоптимальнішого варіанта функціонування системи стримувань і противаг є особливо **актуальною** для сучасної України. Неодноразова зміна Конституції, постійний пошук форми правління, яка б надала можливість забезпечити ефективне демократичне управління українським суспільством – це проблеми, які значною мірою зводяться до вироблення дієвої системи стримувань і противаг. У контексті задекларованого наміру української влади демократизувати вітчизняну політичну систему важливість наукової проблеми стає ще очевиднішою. Порівняльне дослідження особливостей функціонування противаг і стримувань гілок влади у різних формах правління дасть змогу зробити пошук цих механізмів в Україні осмисленим та зрозумілим. Варто наголосити і на тому, що сьогодні у політичній науці фактично відсутні спроби формалізованого визначення рівня ефективності функціонування системи стримувань і противаг, що робить наше дослідження ще актуальнішим. Тому розроблена формула обчислення коефіцієнта дисбалансу повноважень між гілками влади дасть змогу визначити ефективність принципу поділу влади у різних формах правління та екстраполювати набуті результати на вітчизняну державотворчу практику.

Досліджуваною проблематикою займалися такі вітчизняні науковці, як В. Погорілко, І. Кресіна, М. Селівон, М. Кармазіна, М. Михальченко, О. Фісун та ін. Проте, незважаючи на багатьох науковців і політиків, які досліджують цю тематику, в науці відсутня методика обчислення рівня ефективності та балансу системи стримувань і противаг.

Мета роботи – здійснити порівняльний аналіз особливостей функціонування системи стримувань і противаг у різних формах правління.

Оскільки функціонування системи стримувань і противаг є показником рівня демократії в державі, важливого значення набуває використання методики обчислення показників, за якими можна стверджувати про той чи інший рівень дієвості системи. Як такий показник, ми використовуємо «коефіцієнт дисбалансу повноважень», на основі якого можна визначити той чи інший рівень ефективності механізму стримувань і противаг. Він показує рівень балансу/дисбалансу між повноваженнями гілок влади у тій чи іншій державі.

Головними складовими нашої формули виступають коефіцієнти повноважень кожної з трьох гілок державної влади:

LP (від англ. *«legislative power»* – законодавча влада) – коефіцієнт повноважень законодавчої гілки влади;

EP (від англ. *«executive power»* – виконавча влада) – коефіцієнт повноважень виконавчої гілки влади (включає інститут Глави держави та уряд);

JP (від англ. *«judicial power»* – судова влада) – коефіцієнт повноважень судової гілки влади.

Максимальне значення коефіцієнтів повноважень кожної з гілок може дорівнювати 100, а мінімальне 0 ($0 \leq LP \leq 100$; $0 \leq EP \leq 100$; $0 \leq JP \leq 100$).

Обчислення коефіцієнта повноважень здійснюється на основі суми коефіцієнтів складових реалізації системи стримувань і противаг. Кожному коефіцієнтові складових того чи іншого механізму було присвоєно певне числове значення відповідно до його важливості (табл. 1).

**Числове значення коефіцієнта складових повноважень
гілок влади залежно від складових системи стримувань і противаг**

	Тип механізму стримувань і противаг	Числове значення коефіцієнта
Повноваження законодавчої гілки влади (LP)	E1 Імпічмент	20
	E2 Обрання президента	5
	E3 Формування органів конституційного нагляду	5
	E4 Формування вищого судового органу загальної юрисдикції	5
	E5 Призначення професійних суддів	5
	E6 Вотум недовіри уряду	20
	E7 Формування уряду	20
	E8 Призначення ключових державних посадовців: – генерального прокурора (8) – голови Служби безпеки (6) – голови Національного банку (6)	20
Повноваження виконавчої гілки влади (EP)	E9 Право відкладального вето	20
	E10 Формування уряду	20
	E11 Право розпуску парламенту	15
	E12 Право законодавчої ініціативи	10
	E13 Формування органів конституційного нагляду	5
	E14 Формування вищого судового органу загальної юрисдикції	5
	E15 Призначення професійних суддів	5
	E16 Призначення ключових державних посадовців: – генерального прокурора (8) – голови Служби безпеки (6) – голови Національного банку (6)	20
Повноваження судової гілки влади (JP)	E17 Участь у процедурі імпічменту	20
	E18 Встановлення конституційності законів	40
	E19 Офіційне тлумачення законів	25
	E20 Формування органів конституційного нагляду	5
	E21 Формування вищого судового органу загальної юрисдикції	5
	E21 Призначення професійних суддів	5

Варто зазначити, що деякі показники можуть набувати іншого значення. Наприклад, показники E7 та E10 (максимальне значення яких становить 20 балів), які визначають повноваження законодавчої чи виконавчої гілок у сфері формування уряду, можуть набувати різних значень: 20 балів, якщо йдеться про виключну прерогативу щодо формування уряду; від 5 до 15 балів, якщо парламент і Глава держави лише частково впливають на формування уряду. Для показників E8 та E16 (максимальне значення кожного – 20 балів), які визначають повноваження законодавчої та виконавчої гілок влади у призначенні ключових у державі посадовців ми так диференціюємо числові значення: призначення генерального прокурора (одноосібно – 8, не одноосібно – 4), призначення голови Служби безпеки і Національного банку (одноосібно – по 6, не одноосібно – по 3)

Для визначення коефіцієнта дисбалансу повноважень (CD) нам потрібно розрахувати суму дисбалансів між повноваженнями усіх трьох гілок влади. Маючи три коефіцієнти повноважень (LP, EP, JP), за допомогою операції віднімання розраховуємо можливі дисбаланси повноважень між гілками влади: 1) $LP - EP = |x|$; 2) $LP - JP = |y|$; 3) $EP - JP = |z|$. Сума усіх трьох значень ($|x|$, $|y|$, $|z|$) і буде шуканим CD.

Обчислення вищеназаних показників побудовано на дослідженні положень нормативно-правових актів, тобто зводиться до теоретичного рівня. Для більшої об'єктивності та прикладного значення нашого дослідження ми додатково використовуватимемо показник рівня демократії в тій чи іншій країні. Отже, отримане значення CD ми поділимо на Індекс демократії ($CD \div ID$). За методологічну основу ми візьмемо Індекс демократії «The Economist Intelligence Unit», на основі якого усі держави ранжуємо в загальному рейтингу і поділяємо за типом політичного режиму на такі чотири категорії: 1) повна демократія (8–10 балів); 2) недостатня демократія (6–7.9 балів); 3) гібридний режим (4–5.9 балів); 4) авторитарний режим (менше 4 балів) [14].

Для здійснення порівняльного аналізу обрано такі країни: США, Німеччина, Польща, Франція та Україна. Це пов'язано з тим, що ці країни репрезентують усі форми державного правління, а саме: президентську – США, парламентську – Німеччина, президентсько-парламентську – Франція, парламентсько-президентську – Польща. Дослідження України дасть можливість нам оцінити вітчизняний досвід ефективності функціонування системи стримувань і противаг. У сучасних умовах питання оптимальної форми правління для України залишається актуальним, адже у лютому 2014 року український Парламент здійснив повернення до Конституції зразка 2004 р. Тому ми розглядатимемо Україну окремо за варіантами Конституцій 1996 та 2004 рр.

Таблиця 2

The Economist Intelligence Unit: Індекс демократії 2012 [14]

Держава	Індекс демократії	Тип політичного режиму
Німеччина	8,34	Повна демократія
Сполучені Штати Америки	8,11	Повна демократія
Франція	7,88	Неповна демократія
Польща	7,12	Неповна демократія
Україна	5,91	Гібридний режим

Важливо враховувати, що коефіцієнт дисбалансу неодмінно лежить у межах від нуля до безконечності. При цьому, якщо $CD = 0$, то це означатиме, що дисбаланс між гілками влади відсутній, тобто гілки влади є рівноправними і взаємодія між ними є збалансованою. Якщо ж CD більше від 15, то це означатиме дисбаланс повноважень у системі стримувань і противаг. Такий показник характерний для тоталітарних режимів.

Диференціацію числових показників CD показано в табл. 3.

Таблиця 3

Диференціація та якісна характеристика числових показників CD

Числове значення показника CD	Фактичне значення показника
1 – 5	Високий рівень балансу
5, 1 – 10	Середній рівень балансу
10, 1 – 15	Низький рівень балансу системи стримувань і противаг
Більше 15	Дисбаланс повноважень у системі стримувань і противаг

На основі розроблених критеріїв (LP, EP і JP) ми аналізуватимемо законодавчо закріплені повноваження гілок влади кожної із обраних країн. Розглянутим складовим системи стримувань і противаг (E1, E2 і т. д.) ми одразу ж присвоюватимемо певну кількість балів для того, щоб надалі вивести сумарне значення того чи іншого критерію.

Повноваження законодавчої гілки влади (LP):

E1 Імпічмент. У Конституціях усіх держав передбачена процедура імпічменту (по 20 балів) [5; 6; 7; 8; 9; 15].

E2 Обрання президента. У США Президента обирає колегія виборщиків, а у Франції, Польщі та Україні (за Конституціями 1996 і 2004 років) – прямими всенародними виборами (по 0 балів). У Німеччині президента обирають Федеральні збори, які скликають з депутатів Бундестагу (5 балів) [5–9; 15].

E3 Формування органів конституційного нагляду. В усіх державах парламент бере участь у формуванні органів конституційного нагляду (по 5 балів) [4; 5; 7; 8; 9; 15].

E4 Формування вищого судового органу загальної юрисдикції. У США, Німеччині та Франції парламент бере участь у формуванні вищого судового органу загальної юрисдикції (по 5 балів). Парламенти Польщі та України (за двома редакціями Конституції) не беруть участі у формуванні Верховних Судів (по 0 балів) [4; 5; 7; 8; 9; 15].

E5 Призначення професійних суддів. Парламенти США, Німеччини, Франції та України (за Конституціями 1996 і 2004 років) формують особовий склад суддів (5 балів). Польський Сейм не бере участі у процедурі призначення суддів (0 балів) [4; 5; 7; 8; 9; 15].

E6 Вотум недовіри уряду. Крім США (0 балів), у всіх інших державах до повноваження законодавчого органу входить цей елемент (по 20 балів) [5; 6; 7; 8; 9; 15].

E7 Формування уряду. Міністри уряду США призначаються за поданням Президента і погоджуються Сенатом (5 балів). Голову Федерального уряду Німеччини (канцлера) фактично призначає Федеральний парламент (за формальним поданням Президента) (10 балів). Парламент Франції затверджує кандидатуру прем'єр-міністра (5 балів). У Польщі Голову Ради Міністрів (який відповідно призначає інших членів Ради) призначає Президент, проте Сейм вправі сам обирати Голову, якщо Президент не призначить його (5 балів). Конституція 1996 року передбачає надання згоди ВРУ на призначення кандидатури прем'єр-міністра за поданням Президента (5 балів). За Конституцією України в редакції 2004 року ВРУ призначає Міністра закордонних справ та Міністра оборони за поданням прем'єр-міністра (15 балів) [5; 6; 7; 8; 9; 15].

E8 Призначення ключових державних посадовців. Генерального прокурора, Директора Федерального Бюро Розслідувань і Голову Федерального Резервного Банку США затверджує Конгрес за поданням Президента США (4, 3 і 3 бали). Генерального прокурора, Голову Федеральної Служби безпеки Німеччини призначає Бундестаг за поданням Президента (4 і 3 бали), Президента Німецького Федерального Банку призначає Бундестаг (6 балів). У Франції законодавча гілка влади не бере участі у призначенні ключових посадовців (0 балів). Сейм Польщі бере участь у призначенні ключових посад (4, 3 і 3 бали). За Конституціями 1996 і 2004 рр. Парламент України затверджує кандидатуру Генерального прокурора, Голови СБУ і Голови Національного банку (по 4, 3 і 3 бали) [5; 6; 7; 8; 9; 15].

Повноваження виконавчої гілки влади (EP):

E9 Право відкладального вето. У президентів США, Франції, Польщі і України (за двома Конституціями) є повноваження накладати вето на закони парламенту (по 20 балів). У Німеччині президент не має права вето (0 балів) [5; 6; 7; 8; 9; 15].

E10 Формування уряду. Міністрів уряду США призначає Президент (15 балів). Федеральних міністрів Німеччини призначає канцлер (10 балів). У Франції і Польщі уряд формує Президент і Прем'єр-міністр (по 15 балів). В Україні (за Конституцією 1996 р.) Президент подає пропозицію на призначення Прем'єр-міністра, а також інших міністрів (15 балів). Конституція 2004 року обмежує повноваження Президента лише поданням кандидатур деяких міністрів (5 балів) [5; 6; 7; 8; 9; 15].

E11 Право розпуску парламенту. У США не існує інституту розпуску парламенту (0 балів). У всіх інших державах цей інститут існує (по 15 балів) [5; 6; 7; 8; 9; 15].

E12 Право законодавчої ініціативи. В усіх державах передбачене право законодавчої ініціативи з боку уряду (по 10 балів) [5; 6; 7; 8; 9; 15].

E13 Формування органів конституційного нагляду. Президент США бере участь у формуванні органів конституційного контролю (5 балів). У Франції Президент формує третину складу Конституційної Ради (5 балів). Бундесканцлер Німеччини і Президент Польщі безпосередньо впливають на формування Конституційного Суду (по 5 балів). В українській Конституції (1996 і 2004 рр.) Президент бере участь у формуванні Конституційного Суду (5 балів) [4; 5; 7; 8; 9; 15].

E14 *Формування вищого судового органу загальної юрисдикції.* Суддів Верховного Суду США призначає Президент (5 балів). Виконавча влада Німеччини не має повноважень щодо Федерального Верховного Суду (0 балів). Кандидатури на посаду суддів Касаційного Суду Франції затверджує Парламент за поданням Президента (5 балів). Президент Польщі визначає склад Верховного Суду за пропозицією Всепольської Судової Ради (5 балів). Президент України (за обома Конституціями) не бере участі у формуванні Верховного Суду (0 балів) [4; 5; 7; 8; 9; 15].

E15 *Призначення професійних суддів.* Суддів федеральних судів США призначає Президент (5 балів). Суддів загальних судів Німеччини призначають Федеральні міністри (5 балів). Судді Франції призначаються за поданням Вищої ради магістратури або за поданням міністра юстиції (5 балів). У Польщі суддів призначає Президент за поданням Національної Ради Юстиції (5 балів). В Україні (за обома Конституціями) перше призначення суддів на посаду здійснюється Президентом (5 балів) [4; 5; 7; 8; 9; 15].

E16 *Призначення ключових державних посадовців.* Президент США і Президент Польщі подають кандидатури ключових посадовців на розгляд парламенту (по 4, 3 і 3 бали). Президент Німеччини подає до розгляду Конгресу кандидатури Генерального прокурора і Голову ФБР (4 і 3 бали). Президент Франції одноосібно призначає ключових посадовців (8, 6 і 6 балів). За Конституціями 1996 і 2004 рр. Президент України призначає ключових посадовців (Голову Служби безпеки, Генерального прокурора, Голову Національного банку) за погодженням з ВРУ (по 4, 3 і 3 бали) [5–9; 15].

Повноваження судової гілки влади (JP):

E17 *Участь у процедурі імпичменту.* У всіх державах, які аналізуються, вища судова інстанція бере участь у процедурі імпичменту (по 20 балів) [5–9; 15].

E18 *Встановлення конституційності законів.* До компетенції судової гілки влади усіх держав, що досліджуються, входить встановлення відповідності законів Конституції (по 40 балів) [5–9; 15].

E19 *Офіційне тлумачення законів.* У всіх державах судова гілка влади офіційно тлумачить закони (по 25 балів) [4; 5; 7–9; 15].

E20 *Формування органів конституційного нагляду.* У жодній зарубіжній країні судова гілка влади не впливає на формування органів конституційного нагляду (по 0 балів). Конституція України (1996 і 2004 рр.) передбачає участь З'їзду суддів у формуванні складу Конституційного Суду (по 5 балів) [4; 5; 7–9; 15].

E21 *Формування вищого судового органу загальної юрисдикції.* У США, Німеччині та Франції – судова гілка влади не впливає на формування вищого судового органу (по 0 балів). У Польщі Всепольський з'їзд суддів подає на затвердження Президентові особовий склад Верховного Суду (5 балів). В Україні (за Конституціями 1996 і 2004 рр.) Голову Верховного Суду обирає Пленум Верховного Суду (5 балів) [4; 5; 7–9; 15].

E22 *Формування професійних суддів.* У США, Німеччині, Франції та в Україні представники судової влади не призначають суддів на посади (0 балів). У Польщі представники судової системи входять до Національної ради юстиції, яка призначає професійних суддів (5 балів) [4; 5; 7–9; 15].

За даними таблиці розраховуємо коефіцієнт дисбалансу повноважень:

1. США:

$$LP - EP = |50 - 70| = 20; LP - JP = |50 - 85| = 35; EP - JP = |70 - 85| = 15;$$

$$CD = 70 \div 8,11 = 8,6.$$

2. Німеччина:

$$LP - EP = |83 - 53| = 30; LP - JP = |83 - 85| = 2; EP - JP = |53 - 85| = 32;$$

$$CD = 56 \div 8,34 = 6,7.$$

3. Франція:

$$LP - EP = |60 - 95| = 35; LP - JP = |60 - 85| = 25; EP - JP = |95 - 85| = 10;$$

$$CD = 70 \div 7,88 = 8,9.$$

4. Польща:

$$LP - EP = |60 - 85| = 25; LP - JP = |60 - 95| = 35; EP - JP = |85 - 95| = 10;$$

$$CD = 70 \div 7,12 = 9,8.$$

5. Україна (за Конституцією 1996 року):

$$LP - EP = |65 - 80| = 15; LP - JP = |65 - 85| = 20; EP - JP = |80 - 85| = 5;$$

$$CD = 40 \div 5,91 = 6,8.$$

6. Україна (за Конституцією 2004 року):

$$LP - EP = |75 - 70| = 5; LP - JP = |75 - 85| = 10; EP - JP = |70 - 85| = 15;$$

$$CD = 30 \div 5,91 = 5,07.$$

Таблиця 4

**Результати щодо повноважень складових елементів системи
струмувань і противаг у досліджуваних країнах**

Критерії	США	Німеччина	Франція	Польща	Україна (Конс. 1996 р.)	Україна (Конс. 2004 р.)
<i>Повноваження законодавчої гілки влади LP</i>						
E1 Імпічмент	20	20	20	20	20	20
E2 Обрання президента	0	5	0	0	0	0
E3 Формування органів конституційного нагляду	5	5	5	5	5	5
E4 Формування вищого судового органу загальної юрисдикції	5	5	5	0	0	0
E5 Формування професійних суддів	5	5	5	0	5	5
E6 Вотум недовіри уряду	0	20	20	20	20	20
E7 Формування уряду	5	10	5	5	5	15
E8 Призначення ключових державних посадовців	10	13	0	10	10	10
ЗАГАЛЬНИЙ БАЛ (LP)	50	83	60	60	65	75
<i>Повноваження виконавчої гілки влади – EP</i>						
E9 Право відкладального вето	20	0	20	20	20	20
E10 Формування уряду	15	10	15	15	15	5
E11 Право розпуску парламенту	0	15	15	15	15	15
E12 Право законодавчої ініціативи	10	10	10	10	10	10
E13 Формування органів конституційного нагляду	5	5	5	5	5	5
E14 Формування вищого судового органу загальної юрисдикції	5	0	5	5	0	0
E15 Формування професійних суддів	5	5	5	5	5	5
E16 Призначення ключових державних посадовців	10	7	20	10	10	10
ЗАГАЛЬНИЙ БАЛ (EP)	70	53	95	85	80	70
<i>Повноваження судової гілки влади – JP</i>						
E17 Участь у процедурі імпічменту	20	20	20	20	20	20
E18 Встановлення конституційності законів	40	40	40	40	40	40
E19 Офіційне тлумачення законів	25	25	25	25	25	25
E20 Формування органів конституційного нагляду	0	0	0	0	5	5
E21 Формування вищого судового органу загальної юрисдикції	0	0	0	5	5	5
E22 Формування професійних суддів	0	0	0	5	0	0
ЗАГАЛЬНИЙ БАЛ (JP)	85	85	85	95	85	85

Отримавши результати, ми можемо побачити, що усі держави показують середній рівень балансу між гілками влади. Для парламентської республіки (у цьому випадку Німеччини) цей показник є найвищим. Для парламентсько-президентської республіки – найнижчим.

Враховуючи одержані результати, можна зробити висновок, що парламентсько-президентська республіка є найоптимальнішою для України. А недоліки функціонування системи влади у нашій країні лежать в зовсім іншій площині: наш показник є правдивим лише за умови дотримання положень Конституції України, діяльності державних органів на основі закону. Недостатній рівень політичної свідомості та культури можуть змінювати цей показник і на практиці він зростатиме (тобто погіршуватиметься рівень балансу між гілками державної влади). Перспективним напрямом подальших наукових досліджень може стати врахування дисбалансу повноважень і всередині кожної з гілок влади, адже він залежить не лише від співвідношення гілок влади, але й від внутрішніх чинників.

1. Берлач А.І. *Правознавство: підруч.* / А. І. Берлач, Д. О. Карпенко, В. С. Ковальський та ін.; за ред. В. В. Коpecьчикова і А. М. Колодія. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 752 с.
2. Бесчасний В. М. *Конституційне (державне) право: навч. посіб.* / В. М. Бесчасний. – К.: Знання, 2007. – 467 с.
3. Вегеш М. М. *Політологія: підруч.* / М. М. Вегеш. – К.: Знання, 2008. – 384 с.
4. Закон Німеччини «Про судову організацію» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gesetze-im-internet.de/gvg/_120.html.
5. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2222-15>.
6. Конституція Германії от 1949 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.worldconstitutions.ru/archives/155>.
7. Конституція Польщі (Польської республіки) от 1997 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.constitutions.ru/archives/182>.
8. Конституція Франції от 1958 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.conseilconstitutionnel.fr/conseilconstitutionnel/root/bank_mm/constitution/constitution_russe_version_aout_2009.pdf.
9. Конституція України від 1996 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
10. Кравченко В. В. *Конституційне право України: навч. посіб.* / В. В. Кравченко. – 3-тє вид., випр. та доп. – К.: Атіка, 2004. – 512 с.
11. Молдован В. В. *Судоустрій* / В. В. Молдован, А. В. Молдован. – К.: Кондор, 2006. – 256 с.
12. Рабкало В. А. *Система стримувань і противаг у сфері державно-управлінських відносин: наук.-метод. рекомендації* / В. А. Рабкало, В. А. Шахов, Е. А. Афонін. – К.: НАДУ, 2008. – 72 с.
13. Сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrexport.gov.ua/>.
14. The Economist Intelligence Unit [Online] – Available: http://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=democracyindex12.
15. The United States Constitution 1789 [Online]. – Available: <http://www.constitutionus.com/>.